

„Jog és irodalom” szimpózium

A SZÁZADFORDULÓ SZELLEMI KÖRKÉPE
A VARÁZSHEGYRŐL

Esszé a „jog és irodalom” köréből

FEKETE BALÁZS
egyetemi tanársegéd (PPKE JÁK)

I. Bevezető megjegyzések

A „jog és irodalom” a jogelméleti kutatás egyik új mozgalma, mely számtalan megközelítést és értelmezési lehetőséget rejt magában.¹ A jelen esszé az irodalom műveinek az elmélettörténet kutatásánál betöltött szerepét, illetve felhasználhatóságát kívánja megvizsgálni egy konkrét mű elemzésén keresztül, ezzel is hozzájárulva a tudományterület tematikus gazdagságához.

Elsőként érdemes néhány módszertani megjegyzést előrebocsátanunk. Ez az írás abból az általában megfigyelhető problémából indul ki, hogy a jogi gondolkodás történetét vizsgáló magyar munkák kevés súlyt fektetnek az általános eszmetörténeti összefüggések bemutatására, és az általuk vizsgált kérdések e kontextusban történő elhelyezésére. Leggyakrabban csak az elméleti jogi gondolkodás általános fejlődéstörténetére koncentrálnak – esetlegesen az általános történelmi kontextust és annak egyes összefüggéseit villantva fel –, az azt körülölelő intellektuális atmoszféra bemutatását már kevésbé tartják fontosnak. E jelenségnek nyilvánvalóan sok oka lehet, de ezek feltárása nem lehet e dolgozat feladata.

Mindenesetre e gyengeség orvoslásának sokféle módja lehet, és ebben kaphat különleges szerepet az irodalom. Nyilvánvaló, hogy a különféle eszmetörténeti kézi-

¹ A jog és irodalom összefüggéseiről ld.: IAN WARD: *Law and Literature. Possibilities and Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.; MARIA ARISTODEMOU: A jog és irodalom tanulmányozása. In: SZABADFALVI JÓZSEF (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. (Prudentia Iuris 5.) Miskolc: Bíbor Kiadó, 1996, 167–198.; H. SZILÁGYI ISTVÁN: *A Gyűrűk Ura: a mese és a bontakozó jogászi bölcsesség*. In: SZABADFALVI JÓZSEF (szerk.): *Amabilissimus – A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. Debrecen: Debreceni Egyetem ÁJK, 2005, 223–250.

könyvek, illetve az egyes részkérdéseket bemutató tanulmányok segítségével egy adott korszak általános eszmetörténeti koordinátái különösebb nehézség nélkül megismerhetők. Ez a „mellékkutatás” gyakran igen időigényes lehet, de semmiképpen sem megoldhatatlan feladat. Könnyen elképzelhetőek azonban olyan esetek is, amikor az ilyen aprólékos, és a jogi gondolkodás történetől alapvetően távolálló általános kutatás különféle okokból nem kivitelezhető, mert például sem fizikai, sem időbeli feltételei nem adóttak. Ezekben az esetekben válhat kiemelkedővé az irodalom szerepe.

Miért? Mert az irodalom természeténél fogva – eltérően a tudományosság szellemében fogant művektől² – képes lehet egy kor hangulatát, atmoszféráját általánosságban is megragadni. Az egyes irodalmi művek szerzőjük személyiségén, stílusán és egyedi világlátásán keresztül a szubjektíven megélt élményeket egy korszak általánosabb jegyeivel ötvözhetik, és így a korszak olyan vonásait is felszínre hozhatják, amelyek szükségképpen kívül maradnak a tudományosság látószögén. Egy irodalmi mű az írói szubjektivitás szükségszerűen magasabb foka miatt egyes lényegesnek tekinthető eszmetörténeti összefüggéseket akár jobban megragadhatóbbá és láthatóbbá tehet, mit más munkák. Az író művében a téma háttéréként szolgáló korszakot általában a személyiségén keresztül átszűrve mutatja be, és ennek eredményeképpen műve képes lehet egy korszak eszmetörténetének legjelentősebb kérdéseit szinte észrevétlenül közvetíteni az olvasó felé. Az irodalom tehát egyben korrajz is, és gyakran jobban képes megismertetni az olvasót egy történelmi időszakkal, mint a korról szóló, vitathatatlanul tudományos monográfiák.³

A modern jogi gondolkodás szempontjából kiemelkedően fontos a XIX–XX. század fordulója. Ezekben az évtizedekben különülnek el egymástól az elméleti jogi gondolkodás különféle irányzatai, elég a jogszociológiai önállósodására, a modern jogösszehasonlítás megjelenésére, vagy a neokantiánus jogelmélet térhódítására gondolni. Éppen ezért lehet érdekes e korszak eszmetörténetének fő vonásaival megismerkedni, mert ez megkönnyítheti magának a kornak, és így a korszak meghatározó jogi gondolkodóinak is a megértését. Ez az eszmetörténeti korrajz pedig általános keretként, kiindulópontként szolgálhat a speciális elméletörténeti kutatás számára.

II. A *Varázshegy* jelentősége és korlátai

A *Varázshegy*, személyes meglátásom szerint, kulcs a századforduló évtizedeinek megértéséhez. E számos jelentésréteggel rendelkező „regény” irodalmi formában – de szinte az enciklopédikus teljesség igényével – magában rejtja a századforduló korának eszmetörténeti térképét. Thomas Mann e művében – amit még az első világhá-

² A modern tudományosság vadhajtsáiról és egyoldalúságáról lásd Hayek igen gondolatébresztő kötetét. F. A. HAYEK: *The Counter-Revolution of Science. Studies on the Abuse of Reason*. Indianapolis: Liberty Press, 1979.

³ Az irodalom e jellemzőjét használja fel Szekfű Gyula, amikor a háborút megelőző évtizedet vizsgálva Ady Endre egyes verseit illusztrációként elemzi, (vö.: SZEKFI GYULA: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: ÁKV Maecenas, 1989, 362–369.); illetve Nyíri Kristóf a háborút megelőző osztrák „életérzés” bemutatására kiváló Musil értelmezésében (vö.: NYÍRI KRISTÓF: *Epilógus: Musil és Wittgenstein*. In Uő.: *A monarchia szellemi életéről. Filozófia történeti tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 1980, 186–206.)

ború előtt kezdett írni, de csak 1924-ben fejezett be – a századforduló egyszer és mindörökre letűnt Európájának emléket állítva tárja fel a korszak európai gondolkodásának belső összefüggéseit. Mindezt mesteri stílusérzékkel teszi, hiszen nem az eszmék statikus leírására és azok egyszerű bemutatására koncentrálnak, hanem azokat dinamizmusukban, egymással folytatott versengésükben mutatja be. A *Varázshegy* „cselekménye” hét vitaszituáción keresztül, gyakran tematikus alapon, a XIX. század gondolkodásának teljes panorámáját felvázolja, miközben felszínre hozza annak önellentmondásait és belső paradoxonjait.

Az író két személy szimbolikus alakjában jeleníti meg a századforduló uralkodó eszmei áramlatait. E két szereplő, a polgári humanizmust reprezentáló Ludovico Settembrini és az ezzel szembehelyezkedő forradalmiságot megjelöltő Leo Naphta, a regény főszereplőjének jelenlétében folytatott vitáiban körüljárja a századforduló szinte összes olyan kérdését, amely szélesebb közérdeklődésre tarthatott számot. E viták során a szereplők nem titkoltan a főszereplő még kialakulatlan lelkéért vetélkednek, és próbálják azt nézeteik befolyása alá vonni. E vitákban, amelyeken néha többen is részt vesznek, a vitázó felek fokozatosan bevezetik a főszereplőt – s vele az olvasót – a századforduló eszmeáramlataiba és szellemi erőtereibe, amelyek e korszak szellemi légkörét uralták.

Naphta és Settembrini tehát nem egyszerűen két gondolkodó vagy két határozott szellemi irányzat képviselője, hanem a századforduló eszmei sarokpontjainak a szimbólumai. A regény „cselekményének” menetét követve először Ludovico Settembrinivel, a literátussal, a szabadkőműves irodalmárral kell egy kicsit közelebről megismerkednünk.

„Balról az úton idegen közeledett, egy törékeny úr, kackiásan pödrött fekete bajsza volt és világos kockás pantallója. [...] az idegen köszöntése precízen és dallamosan csengett, majd lábát keresztbe téve, botjára támaszkodva, kecses tartással megállt előttük. [...] Korát nehéz lett volna megbecsülni, harminc és negyven közt lehetett, mert ha megjelenése egészében véve fiatalos volt is, haja a halántékán erősen deresedett, feljebb pedig észrevehetően megritkult, s a gyér maradékba kopasz sarok öblösödött fel, homlokát magasítva. Öltözéke, világozásgával kockázott, bő nadrág és darócszerű anyagból készült, kétsoros gombolású, feltűnően széles hajtókás, hosszú kabát, korántsem lépett fel az elegancia igényével: kereken kihajlított keménygallérjának széle kirojtosodott a sok mosásban, fekete nyakkendője kopott volt [...]. [Hans Castorp] Mindamellett tisztán látta, hogy úriemberrel áll szemben, az idegen kifinomult arckifejezése, kellemes tartása minden kétséget eloszlatott eziránt. Kopottságnak és kellemnek ez a keveréke, hozzá a fekete szemek és a lágyan kacskaringózó bajusz [...]. Ahogy ott állt [...] elmosolyodott, és szája egyik sarkának ez a finom, kissé gúnyos elmélyülése, fodrozódása a tömött bajusz felfelé ívelő, szép kunkorodása alatt, sajátságosan hatott az emberre: mintegy szellemi tisztaságra és éberségre ösztönözte [...].”⁴

⁴ THOMAS MANN: *A varázshegy I–II*. Budapest: Európa, 1981. (Ford. Szöllősy Klára) I. 76–77. (A továbbiakban: *VH I.* vagy *VH II.*)

A regény második kötetében jelenik meg Leo Naphta, Settembrini párja, és így kezdetét veheti a néha végeláthatatlannak tűnő „dialektikus kakasviadal”. A zsidó származású, majd a jezsuita rendbe felvételt nyerő Naphta külső vonásainak leírása szintén sokatmondó.

Amint kitűnt, az idegen[t] [...] Naphtának hívták. Kis növésű, cingár ember volt, simára borotvált arca olyan éles, mondhatnók: maró csúnyaságú volt, hogy az unokafivérek elcsodálkoztak rajta. Minden éles volt rajta: hajlott orra, mely uralkodni látszott arcán, keskeny, összeszorított szája, vékony keretű szemüvegének vastag, csiszolt lencsége, melyek világosszürke szemét felfegyverezték; éles volt állhatatos hallgatása is, melyből kiérződött, hogy beszéde is éles és következetes lesz. Hajadonfőtt járt, amint illet, és felöltő nélkül, egyébként nagyon elegáns volt: fehér csíkos, sötétkék flanelöltönye mérsékeltén divatos, kitűnő szabású volt, amint a fiatal emberek fürkésző világfipillantása azonnal megállapította [...]. A rút Naphta ruházatának minősége és nagyvilági jellege szerint közelebb állt ugyan az unokafivérekhez [...]. Kicsiny, finom csontú volt a keze, lába is karcsú és kecses volt, egyébként alakjának megfelelő. Úgy tetszett, megfázott, s valahogy gyengén, kellemetlenül köhécselt, ami azonban nem tűnt fel különösen.⁵

E két szimbolikus figurát természetesen csak bizonyos korlátok között használhatjuk csak fel a vizsgált korszak bemutatására. Figyelembe kell venni, hogy az író egyes, a világháborút követő problémákat, erőteljesebben vetít vissza a múltba, azért hogy az ellentéteket jobban kihangsúlyozhassa. Ezt nyilvánvalóan a világháborút követő, alapjaiban megváltozott helyzet megrázkódtatásai indokolhatják. Fontos ezért jelezni, hogy a következőben ismertetett gondolatsorok Thomas Mann szubjektív meglátásai-ból indulnak ki, és így szükségképpen tükrözik az író világnézetét és beállítottságát.⁶

III. A vitaszituációk, és azok elemzése

A regény második kötetét hét olyan vitaszituációt ír le részletesen, amelyek a vizsgált kérdés szempontjából fontosak lehetnek. E vitahelyzetekben általában Settembrini és Naphta vitáznak – bár nem ritkák a monológok sem – Hans Castorp, esetlegesen további szereplők jelenlétében. A vitáknak nincs meghatározható forgatókönyvük, egy véletlenszerűen, gyakran a regény történéseihez valamilyen módon kapcsolódó problémából indulnak ki, majd a két fél kifejti az általa megjelenített nézetrendszer álláspontját, és e közben reflektál a másik fél álláspontjára is. E viták gyakran csapongóak, egyes elemek több vitában is megjelennek, más esetekben pedig a vitázó felek önelmentmondásokba ütköznek, de a vitázók alapvetően didaktikus stílusa mégis jól megragadhatóvá teszi őket. Bizonyos esetekben az író szó szerint, máskor pedig az egyes álláspontok összegezésén keresztül írja le a regény „cselekménye” szempontjából kulcsfontosságú vitákat. A regény vitáinak elemzésére többféle módszertani megoldás is kínálkozik. Szóba jöhetne például az egyes vitaszituációk egyedi elemzése, vagy

⁵ *VH II.* 42–43.

⁶ Szeretném megköszönni Horkay-Hörcher Ferencnek, hogy e szempontra felhívta a figyelmemet és így segített abban, hogy ez az írás teljesebbé váljon.

pedig meghatározott témák kiválasztása, és azok végigkövetése a vitahelyzetek során. Ez az írás az utóbbi módszert választja, azzal a kitételrel, hogy nem tesz kísérletet az összes ilyen „tematikus szál” feltárására és vizsgálatára, hanem azok közül csak négyet kíván elemezni – tehát például nem tér ki a monizmus-dualizmus, a művészetfilozófia vagy a pedagógia körül folytatott vitákra. Azt is meg kell még jegyezni, hogy e „tematikus szálak” merev és precíz elválasztása nem lehetséges, mivel nagyon gyakran egymásból ágaznak el, egymásból indulnak ki vagy éppen térnek vissza. Azért esett e négy területre a választás, mert ezeken keresztül tűnnek megragadhatónak azok a problémák, amelyek a jogi gondolkodás fejlődésének illusztrációjához fontosak.

1. A szellemi kiindulópont kérdése: középkor vagy felvilágosodás?

Az első bemutatandó kérdéskör a kiindulópont kérdése. A szellem emberének vajon mely kor örökségét kell felvállalnia, tudva, hogy ez későbbi munkásságát is alapvetően meghatározza majd. A századforduló korát is élénken foglalkoztatta ez a kérdés, és a két vitázó fél olyan egyértelműen ellentétes álláspontot foglal el, amellyel kijelölik a korszakra jellemző megközelítések fő irányait is.

Settembrini a felvilágosodás örököséként jellemzi magát, e korszakot az emberiség egyik legmagasztosabb időszakának tartja. E pátozzsal ellentétben Naphta a klasszikus középkor örökségét tekinti irányadónak, és erre a hagyományra kíván építeni a későbbi viták során. Rendkívül fontos, hogy Naphta egyértelműen szembe helyezkedik a XIX. század uralkodó, a felvilágosodás által ihletett középkor-képével, és ez az álláspont többek között a középkorról alkotott kép XX. századi fokozatos módosulását is jelzi. Meglátása szerint a középkor nem a rémtettek, a türelmetlenség, a kard és a máglya kora, mint azt Settembrini állítja,⁷ hanem sokkal inkább az a korszak, melynek gondolkodói már felismerték és előre látták azokat a problémákat, amelyek a századforduló idején égetően fontossá válnak. Naphta szerint e kor gondolkodói, többek között rámutattak a XIX. században oly elismert irodalmi tevékenység, vagy a tágabb értelemben vett intellektualizmus haszontalanságára, a modern állam „immanens kapitalizmusára”,⁸ azaz azt uraló gazdasági logikára, és – ami talán a legfontosabb – Isten és a fizikai világ kettéválasztásával a szellem elsődlegességét hirdették az utóbbi felett.⁹ Konkrét példaként arra is felhívja a figyelmet, hogy a XIX. század által oly nagymértékben tisztelt Rousseau tanítása sem több mint „agyonokoskodott, agyonmagyarázott formája az ember eredendő ártatlanságáról és büntelenségről szóló egyházi tanításnak”,¹⁰ tehát a keresztényi tanítás gyenge visszfénye csupán.¹⁰ Mai fogalmainkkal élve Naphta, elvetve a felvilágosodás kliséit, a középkor egy, a XIX. században újnak számító értelmezését jeleníti meg és eközben a szekularizált állami-politikai fogalomkészlet eredeti tartalmát is megkísérli újra felszínre hozni.

Settembrini nem rejti véka alá a középkorról alkotott véleményét, mint már azt a korábbiakban láttuk. Világszemléletének mélyén a Nyugat és Kelet szellemiségének meg-

⁷ VH II. 75.

⁸ VH II. 82.

⁹ VH II. 45.

¹⁰ VH II. 57.

különböztetése rejlik, és a Naphta által kifejtett középkor képet egyértelműen a Kelet-hez köti,¹¹ mely megveti a tevékenységet és így mindent, amit a felvilágosodás kínálhat az emberiség számára. Úgy véli, hogy a nyugati ember egyértelműen a tevékenységgel kapcsolható össze, mivel ezen embertípus „dolga [...] az értelem, az elemzés, a tett és a haladás, nem a szerzetesi henyélés”.¹² E cselekvő ember pedig egyértelműen a Mediterráneum görög-római örökségéhez szorosan kötődő felvilágosodás szülötte, mivel a felvilágosodás vívmányai – egyéniség, emberi jogok és szabadság,¹³ illetve az ezekkel visszavonhatatlanul összekapcsolódó haladás eszméje – biztosítják ennek alapvető feltételeit. Ez az életfelfogás tükröződik a polgári életigenlés eszméjében is, amely Settembrini szerint az értelem és az erkölcs eszméiért való kiállásban kel életre. Az előbbiekkal szorosan összefügg a világ megjavításának elve is,¹⁴ amely szerint lehet és kell is tenni azért, hogy világunk jobb legyen. A Settembrini által megtestesített felfogás tehát egyértelműen a felvilágosodás örökségére, és ennek közvetítésével a klasszikus görög-római hagyományra épít, világnézetét pedig e korszak egyéni, de a közösség, az emberiség érdekében történő cselekvést előtérbe állító hagyománya uralja.

Nem meglepő, hogy Naphta a „régí idők új dalnokaként” megsemmisítő kritikában részesíti a Settembrini által dicsőített eszmei örökségét és az erre épülő világnézetet. Véleménye szerint az elmúlt öt évszázadban a szabadság túlélte magát,¹⁵ az „értelem kivénhedt iskolája”¹⁶ által képviselt haladás nem több, mint tiszta nihilizmus, a liberális polgár – Settembrini ideálja – pedig nem más, mint az Ördög szószólója, aki tagadja az abszolútumot és így magát Istent.¹⁷ Természetesen Settembrini sem fukarkodik a kritikával: legmegsemmisítőbb megjegyzése szerint a középkor egyenlő az analfabetizmussal¹⁸ – ennél lealacsonyítóbb értékítéletet pedig egy irodalmár szájából aligha hangozhat el.

2. Útmutató világnézeti kérdésekben: polgári humanizmus vagy proletár forradalmiság?

Az előbbi kérdéskörrel szorosan összefügg a világszemlélet kérdése. Vajon hogyan próbál tájékozódni az élet alapvető kérdésiben, az előbb ismertetett örökséget felvállalva, a két vitatkozó fél? E problémakör részletesebb vizsgálata betekintést enged a századvég némelykor egzisztenciális, máskor alapvetően közéleti természetű alapkérdéseinek világába. E prizmán keresztül föltárulhatnak azok az alapvető nézetek, amelyek a korszak gondolkodóinak élet- és világszemléletét meghatározták.

Settembrini a felvilágosodás öröksége alapján a polgári humanizmus világnézetét képviseli következetesen a viták során. E felfogás a szabadságot az emberszeretet törvényének tekinti¹⁹ – a szabadság sosem lehet a reakció szószólója, érvel Settembrini –

¹¹ *VH* II. 48.

¹² *VH* II. 49.

¹³ *VH* II. 79.

¹⁴ *VH* II. 55.

¹⁵ *VH* II. 80.

¹⁶ *VH* II. 481.

¹⁷ *VH* II. 249.

¹⁸ *VH* II. 245.

¹⁹ *VH* II. 46.

és az emberi értelemnek a sorsszerűség felett aratott diadalát hirdeti.²⁰ Gondolkodásának középpontjában a haladás áll, mivel úgy véli, hogy az emberi előrehaladás végtelen, és mérhetetlen tökéletesedési lehetőségek állnak még az emberiség előtt.²¹ E nézetet képi le a gyakorlat nyelvére a világ megjavításának elve, amelynek minden egyéni cselekvés vezérlő princípumává kell válnia. Ez az elv a mozgás és a lázadás elve is egyben, tehát nem szükségszerűen békés, fő célja pedig az általános, boldog világköztársaság létrehozása.²² Jó példa lehet az előbbiekre a demokrácia történelmi szerepe: Settembrini szerint a „demokrácia értelme [...] mindennemű állami abszolutizmus individualisztikus korrekciója.”²³ A polgári humanizmus, amely az objektív tudományos igazságra törekvést a legfőbb erkölcsi törvény rendelkezésének tekinti, hisz abban, hogy a világ a haladás nevében megjavítható, és abban is, hogy az általa felismert értékek alapvetően univerzálisak és így az egész emberiség javát szolgálják. E felfogás tehát a haladást és szabadságot teszi meg fő céljának, és e célok megvalósítását cselekvően kívánja előmozdítani.

Naphta nézetrendszerében rendkívül sajátosan kapcsolódik össze a középkori kereszténység egy sajátos értelmezése a polgári humanizmus által teremtett világrend meghaladásának igényével. Kiindulópontja igen drasztikus – a századforduló berendezkedése halálra ítélt világrend,²⁴ az összeomlás, a katasztrófa feltartóztathatatlanul közeledik,²⁵ mivel a kapitalista Európa a saját végzetét akarja.²⁶ Ennek, szerinte, egyik jele, hogy a „polgáriasult erkölcs” igazából maga sem tudja, valójában mit akar, így a polgári erkölcs nagyon gyakran belső ellentmondásokkal terhelt.²⁷ Ez a felfogás például a születések számának csökkenése ellen tiltakozik, miközben Európában annyian élnek, hogy az „ember megfullad a túlekedésben” – említi Naphta a nyilvánvaló ellentmondások egyikét. Amint azt már említettük, a szabadság elve túl élte magát Naphta szerint, és ő ebből arra következtet, hogy amire a kornak szüksége van az nem más, mint a terror.²⁸ E föltétlen és szent terror csak a radikális szkepszisből és az erkölcsi káoszból születhet meg,²⁹ és a világproletariátus ennek valódi letéteményese, mivel – átvéve Gergely pápa munkáját – istenes lelkesedés él benne, és hivatásaként tekint a terrorra, amely egyesíti az aszkézist és az uralmat. Naphta előbbi megállapítása részben abból a meggyőződéséből fakad, hogy az egyház amellet, hogy univerzalista és így a nemzeti állam felett áll, alapvetően forradalmi természetű.³⁰ Settembrini vitapartnerre tehát egyértelműen megveti a polgári „biztonsági államot”, és úgy véli, hogy hamarosan proletár hajnal hasad, „midőn ismét egy korszak száll sírba...”³¹

²⁰ *VH* II. 54.

²¹ *VH* II. 56.

²² *VH* II. 55.

²³ *VH* II. 79.

²⁴ *VH* II. 57.

²⁵ *VH* II. 54.

²⁶ *VH* II. 54.

²⁷ *VH* II. 59.

²⁸ *VH* II. 80.

²⁹ *VH* II. 445.

³⁰ *VH* II. 336.

³¹ *VH* II. 243.

E két világnézet természetesen nem visszafogott egymás bírálatában sem. Settembrini védelmezi az irodalmi génuszt és dicsőíti az írásbeliséget – polgári humanizmus két „bástyáját” –, mivel úgy gondolja, hogy az irodalom tisztító és megszentelő hatással bír.³² Vitapartnere arra hívja fel a figyelmet, hogy egyáltalán nem biztos az, hogy a görög-római irodalmi örökség egyetemes érvényű, a középkorban az olyan klasszikus poéták, mint Vergilius olvasásától egyenes óvták az egyházi tanítók a híveket.³³ A korszak irodalma szerinte nem több mint a polgári liberális korszak egyedi, éppen ezért meghaladható létformája, és továbbéléséről majd a történelem fog dönteni.³⁴ Azt is jelzi Naphta, hogy az igazságosság, amely a konfliktusok megoldásának legfontosabb elve a polgári liberalizmus szerint, valójában nem több mint „a polgári retorika üres szópelyvéja”,³⁵ mivel az igazságosság csak viszonylatokban, nem pedig abszolút értelemben létezhet. Settembrini szintén vitapartnere alapfeltevéseit támadja hevesen. Arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az új kommunista mozgalom – amelyben Naphta szerint a kora középkor piacellenes nézetei is feltámadásukat ünneplik³⁶ – az ipar tagadásával magát a technikát, a gépet és így a haladást tagadja.³⁷ Ezzel párhuzamosan azt is jelzi, hogy a Naphta által képviselt „keresztény kommunizmus” az egyéniségét megfosztja a szabadságtól és a méltóságtól. Naphta szerint ez nem lehet baj, mivel az én felvilágosult abszolútizmusából következő polgári humanizmusnak legfőbb célja az élet kiherélése,³⁸ és e rendszer eltüntetésével a proletár forradalmiság csak visszaadja az élet valódi, egzisztenciális értelmét. Settembrini, magát megnyugtatóan úgy vélekedik, „Európa nagy lelki nyugalommal napirendre fog térni [...] holmi proletár apokalipszisek felett, amelyekről [...] bizonyos embercsoportok álmodznak.”³⁹ E két világnézet, a proletár forradalmiság és a polgári humanizmus ezek szerint alapvetően, minden aspektusukban ellentétben áll egymással, de mégis csak összevetésük adhat teljes képet az korszak világnézeti horizontjáról.

3. Állam, jog és politika – azaz a cselekvés gyakorlati lehetőségei

Az előbbieken bemutatott problémákban kiemelt helyet kap a politika, mind gyakorlati, mind pedig elméleti összefüggéseiben. A politika és különféle vonatkozásainak vizsgálata tovább segíthet a századforduló szellemi kontextusának megértésében, és vitapartnereink érvei ehhez is bőséges segítséget nyújtanak.

Settembrini büszkén jelzi, hogy mindig a lehető legpontosabban tájékozódik a világpolitikai kérdésekben és a századforduló időszakát igen kedvező színben látja. Szerinte az európai légkört a béke és a lefegyverzés gondolata tölti be, a világpolitikát pedig a demokrácia térhódítása jellemzi. Ennek a folyamatnak egyik jele, hogy az „ifjú törökök”

³² VH II. 248.

³³ VH II. 242.

³⁴ VH II. 244.

³⁵ VH II. 476–477.

³⁶ VH II. 85.

³⁷ VH II. 86.

³⁸ VH II. 162.

³⁹ VH II. 243

mozgalma alkotmányos nemzeti állammá kívánja átalakítani Törökországot bizalmas értesülései szerint.⁴⁰ Naphta e pontnál gúnyos megjegyzéseivel – „Az iszlám liberalizálódása! Felvilágosult fanatizmus! Remek.” – ad hangot alapvető kételyeinek. A politika nem több, mint egymás kölcsönös erkölcsi kompromittálása, a demokrácia fennkölt erőfeszítéseiben pedig nem lehet mást, mint politikai furfangot látni.⁴¹ Ez a megközelítés alapvetően ellentétben áll Settembrini nézeteivel, aki fenntartás nélkül hitet tesz a politika mellett, és úgy véli, hogy nincs különbség politika és nem politika között, tehát minden politika.⁴² E felfogás szerint a nemzeti háború elfogadható és igazolható, erre jó példa, hogy maga Voltaire is helyeselte a civilizáció érdekében folytatott háborút – ilyen civilizációs háborúk voltak Settembrini szerint például a keresztes hadjáratok.⁴³

A nemzeti állam az evilági lét princípiuma,⁴⁴ jelenti ki többször is Settembrini, és amellett is meggyőzően érvel, hogy a modern állam nem egyenlő az egyéniség sántáni leigázásával.⁴⁵ A reneszánsz és a felvilágosodás vívmányai – egyéniség, szabadság és emberi jogok – lehetővé teszik, hogy a demokrácia képes legyen az állami abszolutizmus individuális korrekciójára. Naphta alapvetően szemben áll az előbbiekkal, ugyanis a nemzeti elv szerinte gyűlöli „az egyház világot legyőző kozmopolitizmusát”⁴⁶ és ezért az államkultusz is alapvetően antiklerikális jellegű.⁴⁷ Az állam lelke nem más mint a pénz, a világi állam immanens kapitalizmusára már utaltunk, és polgárság politikai ideológiájának legfontosabb célja a nemzeti államelv univerzálissá fokozása, azaz a világgállam megvalósítása.⁴⁸ Szerinte a polgári humanizmus által hirdetett individualizmus csak félmegoldás, mivel a „polgári állam erkölcsét egy kevés kereszténységgel, egy kevés »egyéniesség jogával«, egy kevés úgynevezett szabadsággal korrigálja”, és így nem kínál valódi megoldást egyetlen kérdésre sem.⁴⁹ A proletár forradalmiság tehát alapvetően elveti a polgári humanizmus államképét, azt csupán félmegoldásnak tartja.

A viták során előkerülnek jogi kérdések is, érdemes ezeket is áttekinteni, mert ez bemutatja azokat a jogi problémákat, amelyek a korszak közgondolkodását komolyan foglalkoztatták. Settembrini a nemzetközi jog fejlődésében kiemelt szereppel rendelkező hágai konferenciát morális ténynek tekinti, a nemzetközi jogot pedig a természetjog és az emberi értelem továbbélésének tartja.⁵⁰ A döntőbíráskodás éppen kialakuló intézménye szintén fontos szerepet kaphat a világ megjavításában, mivel lehetővé teszi a nemzetállamok között fennálló viták eldöntését.⁵¹ Naphta természetesen igen szkeptikus, a döntőbíráskodást a világrend „galambglóbulájának” tartja, és úgy véli, hogy az előbbieken dicsőített nemzetközi jog pusztán a kinyilatkoztatáson alapuló

⁴⁰ *VH* II. 52.

⁴¹ *VH* II. 53.

⁴² *VH* II. 235.

⁴³ *VH* II. 56

⁴⁴ *VH* II. 54.

⁴⁵ *VH* II. 79.

⁴⁶ *VH* II. 58.

⁴⁷ *VH* II. 58.

⁴⁸ *VH* II. 83.

⁴⁹ *VH* II. 86.

⁵⁰ *VH* II. 58.

⁵¹ *VH* II. 58.

ius divinum Rousseau-i agyonmagyarázása, aminek egyébként semmi köze a természethez.⁵² A későbbiekben a halálbüntetés kérdése is terítékre kerül és az sem meglepő, hogy a felek alapjaiban ellentétes álláspontokat képviselnek. Naphta a „fenntartás forradalmáraként” a halálbüntetés megőrzése mellett érvel, míg vitapartnere a halálbüntetés eltörését szorgalmazza determinista alapokon, valamint büszkén vallja magát az e célból alakul nemzetközi liga tagjának.⁵³ A Naphta szerint a Settembrini által vallott determinizmus célja az egyén felelősségtől való mentesítése,⁵⁴ és így nem más, mint az én felvilágosult abszolutizmusának egyik, igen kétséges, eredménye.

4. Az emberi megismerés korlátai: hit és tudomány

Noha az előbbiekkel összevetve mindenképpen részletkérdés, érdemes felvillantani e két vitatkozó fél tudományról alkotott elképzeléseit. Settembrini szerint létezik az elfogulatlan kutatás és tiszta megismerés, és ennek legfontosabb feladata az igazság megtalálása, amely természetesen szoros kapcsolatban áll a szabadsággal. A tudomány feladata tehát az objektív tudományos igazságok feltárása, és az ilyen értelemben felfogott tudománytörténet egyes lépései az „emberi szellem diadalainak történelmét alkotják.”⁵⁵ Ez az elfogulatlan tudomány, Naphta szerint, egyszerű mítosz, mivel a tiszta megismerés nem létezik. A megismerés fő forrása ugyanis a hit, az értelem feladata pedig e hit megvitatása és igazolása. Az ember a dolgok fő mértéke és üdvössége az igazság legfontosabb kritériuma, vélekedik Settembrini ellenlábasa. Naphta szerint a keresztény gondolkodók teljesen egyetértettek a természettudományok emberi haszontalanságában, és ebből következik a gazdasági alapokra fektetett társadalomtudományok, más megfogalmazásban manchesterizmus, értelmetlensége.⁵⁶ Az ökonomizmus – amely Naphta szerint a modern társadalomtudományok jellemzője – nem az egyetlen út, a kora-keresztény piacellenes gondolkodást integráló modern kommunizmus képes annak meghaladására.⁵⁷ Összegezve: Naphta szerint a modern természettudomány, és így a természettudományi megismerést ideáljukká tevő társadalomtudományi irányzatok is, mint dogmarendszerek abból az előfeltevésekből indulnak ki, hogy emberi megismerésünk formái – tér, idő és kauzalitás – megismerésünktől függetlenül is léteznek. Ez pedig végső soron nem más mint hit, és ezért számtalan önellentmondás rejlik benne.⁵⁸

IV. Konklúziók helyett

Az előbbiek kijelölhetik a századvég szellemi világának egyes vonatkoztatási pontjait. Segítségükkel talán jobban megérthetővé válnak azok a kérdések, amelyek e korszak szellemi életét meghatározták. Természetesen ez nem egy teljes kép, nem is lehetne az, pusztán csak bizonyos, jogászai szempontból fontosnak tekinthető kérdések összefoglalása.

⁵² *VH* II. 58.

⁵³ *VH* II. 161.

⁵⁴ *VH* II. 162.

⁵⁵ *VH* II. 76.

⁵⁶ *VH* II. 76.

⁵⁷ *VH* II. 85.

⁵⁸ *VH* II. 477.

A tanulmány céljával összhangban az előbbi töredékes áttekintés sokat segíthet a korszak jogi gondolkodásának megértésében is. Láthatóvá válnak azok az általános pólusok, amelyek vonzásában, illetve taszításában az elméleti kérdések iránt érdeklődő jogászok munkásságukat végezték. A forradalom problematikája, a nemzetállam univerzalizmusának kérdése, a nemzetközi jog problematikája, a klasszikus görög-római örökség és középkor hagyatékának viszonya, a tudomány korlátai: ezek mind-mind olyan kérdések, amelyek jelentősen befolyásolták a korszak jogi gondolkodóit, és állásfoglalásra készíteték őket. Ezekre az általános elemekre épültek fel a speciális, jogi és állami kérdéseket vizsgáló elméletek, és az egyes hatások azonosításában sokat segíthet a Thomas Mann által a két vitázó fél szimbolikus alakjában felkínált eszmei összegzés.

A két nagy „világnézet” viszonya kiemelkedően fontos kérdés, és Thomas Mann e kérdésről is igen érdekes megállapításokat szőtt a regény szövegébe. E viszonyt könnyű lenne valamiféle „dialektikus”, alapvető ellentétként leírni. Ez a leegyszerűsítés csábító, de az író megjegyzései mégis az értelmezés egy más lehetősége felé mutatnak. Settembrini egy alkalommal így szól a fiatal főszereplőhöz: „Ez az úr meg én, mi gyakran veszekszünk, de ez a legteljesebb barátságban és bizonyos dolgokban való egyetértés alapján történik.”⁵⁹ Máshol az író a következőképpen ír: „a vitatkozók nemcsak egymásnak mondtak ellen kölcsönösen, hanem önmagukkal is ellentmondásba keveredtek.”⁶⁰ Egy másik helyen a szerző a princípiumok és aspektusok folyamatos összeütközéséről, és vitázók által felvillantott ellentétek közötti választás rendkívüli nehézségéről ír.⁶¹ Végül egy alkalommal egyenesen „két szövetséges ellenségnek” nevezi az oly ádázan vitatkozó Naphtát és Settembrinit.⁶²

Mit jelenthet mindez? Elsődlegesen azt, hogy a leegyszerűsítés az eszmetörténetben rendkívül veszélyessé válhat, mivel elfedi a lényeges összefüggéseket. Csábító a dialektikus, és így a szellemi pólusokat egymástól mereven elválasztó, esetlegesen valamely pólus felsőbbrendűségét hirdető felfogás. Thomas Mann értelmezését követve az eszmetörténet problematikája sokkal árnyaltabbnak tűnik, mivel az azt meghatározó szellemi erők sokkal jobban összefüggnek egymással, mint az első ránézésre nyilvánvaló. Egyik pólus sem létezhet a másik nélkül, hiszen csak egymással összevetve nyerhetik el sajátos értelmüket, és ezért a kizárólagosság, azaz valamely felfogás abszolútisztikus és monolitikus elfogadása értelmezhetetlen a Thomas Mann által képviselt európai hagyomány fényében. A modern Európa kultúrája az előbb vizsgált szellemi erők közötti folyamatos összeütközésekből és a köztük vibráló feszültségekből született, és vált a XIX. század végére a világ domináns kultúrájává. Európa szellemi önarcképe csak Settembrini kifinomultságával és Naphta élességével válhat teljessé, külön-külön egyikük sem lehet képes visszaadni Európa valódi vonásait. Úgy tűnik – s ez igaz lehet a XXI. század elejére is –, mindannyian, akik szellemi tevékenységet folytatunk egyszerre vagyunk Naphta és Settembrini örökösei, akár elismerjük ezt, akár nem...

⁵⁹ *VH* II. 52.

⁶⁰ *VH* II. 169.

⁶¹ *VH* II. 171.

⁶² *VH* II. 224.

